

## Türkiye'de Anarşist Düşüncenin Tarihsel Seyrine İlişkin Bir Değerlendirme An Assessment of the Historical Trajectory of Anarchist Thought in Turkey

Esra Dursun Pınarbaşı<sup>1</sup>

Geliş Tarihi / Received: 08.10.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 08.11.2024

Yayın Tarihi / Published: 31.12.2024

### ÖZET

Modern öncesi dönemde devlet otoritesi, kutsal ve teolojik kaynaklarla meşrulaştırılırken, modern dönemde halkın iradesi ve hukukun üstünlüğü temelini dayandırılır. Bu dönüşüm, ekonomik, toplumsal ve siyasal değişimlerle birlikte çeşitli ideolojilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Özellikle milliyetçilik ve muhafazakârlık, ulusal kimlik aracılığıyla devlet otoritesini güçlendirirken, Marksizm ve anarşizm gibi ideolojiler, bu yeni otorite yapısını eleştirerek daha eşitlikçi toplumsal düzenler önerir. Türkiye'de Batı kökenli birçok ideolojik akım benimsenmiş olmasına rağmen, anarşizmin yine Batı'da olduğu gibi marjinal olarak addedilebilecek bir ideoloji olarak kalması dikkat çekicidir. Bu durum, anarşizmin kendi içsel nedenleri yanında Türkiye'nin kendine özgü tarihsel ve siyasal yapısındaki dinamiklerle açıklanabilir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte devletin kutsal ve merkezi rolü, Türkiye'de anarşist düşüncenin toplumsal alanda geniş bir yer edinmemesinin başlıca nedenlerinden biridir. Buna ek olarak, Cumhuriyet döneminde sosyalist hareketlerin yaygınlıkla devletçi bir tutum benimsemesi, anarşizmin siyasal ve toplumsal alanda yaygınlaşmasını engellemiştir. Bu çalışmada, Türkiye'de anarşizmin neden yaygın bir ideolojik akım haline gelemediği, 20. yüzyılın başına kadar olan süreçte ülkenin tarihsel, siyasal ve toplumsal yapıları çerçevesinde analiz edilecektir. Bunun yanı sıra, Türkiye'deki anarşist düşünürlerin anarşist ilkeleri ve normları nasıl yorumladıkları ve bu yorumların anarşizmin Türkiye'deki gelişimi üzerindeki etkilerine de değinilecektir.

### Anahtar Kelimeler:

Anarşizm, Devlet Otoritesi, Türkiye'de Siyasal İdeolojiler

### Jel Kodları:

P48, H11, Z13

### ABSTRACT

In the pre-modern period, state authority was legitimized through sacred and theological sources, whereas in the modern period, it is based on the will of the people and the rule of law. This transformation, along with economic, social, and political changes, paved the way for the emergence of various ideologies. Particularly, nationalism and conservatism reinforced state authority through national identity, while ideologies like Marxism and anarchism criticized this new structure of authority, proposing more egalitarian social orders. In Turkey, despite the adoption of many ideological currents imported from the West, it is noteworthy that anarchism has remained a marginal ideology. This can be explained by the unique historical and political dynamics of the country. The sacred and central role of the state, extending from the Ottoman Empire to the Republic, is one of the primary reasons why anarchist thought failed to gain significant traction in Turkish society. Additionally, the pro-state stance of socialist movements during the Republican period hindered the spread of anarchism in political and social spheres. This study will analyze why anarchism could not become a widespread ideological movement in Turkey, within the framework of the country's historical, political, and social structures up until the early 20th century. Furthermore, it will explore how anarchist thinkers in Turkey interpreted anarchist principles and norms, and the effects of these interpretations on the development of anarchism in the country.

### Keywords:

Anarchism, State Authority, Political Ideologies in Turkey

### Jel Codes:

P48, H11, Z13

**Atf (Citation):** Pınarbaşı, E. D. (2024). Türkiye'de Anarşist Düşüncenin Tarihsel Seyrine İlişkin Bir Değerlendirme. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 6(2), 92-103. <https://doi.org/10.47138/jea.1563708>

<sup>1</sup>Ar. Gör. Esra Dursun Pınarbaşı, Ankara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Siyaset Bilimi, [esradursun5441@gmail.com](mailto:esradursun5441@gmail.com), <https://orcid.org/0009-0003-3402-2961>, <https://ror.org/01wntqw50>



## Giriş: Egemenlik Paradigmasının Dönüşümü ve İdeolojilerin Ortaya Çıkışı

Modern öncesi dönemde yasa, topluluğu kuran ilkeye ve doğrudan uygulanması esas alınmışken, modern dönemde yasanın kaynağı ile uygulanması arasındaki bağ kopar ve otoritenin meşruiyeti halkın iradesine dayandırılmıştır (Akal, 2013). Bu süreç, siyasal toplulukları bir arada tutan teolojik, psikolojik, ekonomik ve sosyal unsurların yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır. Teolojik dayanakların otoriteyi ayakta tutmada yetersiz kalması, geleneksel toplumsal düzenlerin çözülmesine ve Aydınlanma ve liberalizmin ardından da milliyetçilik, muhafazakârlık ile faşizm gibi ideolojilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Milliyetçilik, toplumu ulusal kimlik aracılığıyla bir arada tutmayı ve devlet otoritesinin kutsallığını ulusal düzeyde yeniden inşa etmeyi hedefler. Eğitim, ulaşım ve tarih gibi araçları kullanarak "biz" ve "öteki" ayrımını oluşturan sembolik değerleri topluma yayar ve bu şekilde kolektif bilinci şekillendirir. Muhafazakârlık ise otoriteyi gelenekler ve kültürel değerler aracılığıyla meşrulaştırarak siyasal iktidarı toplumsal kökenlere dayandırır. Faşizm bu iki ideolojinin sunduğu meşruiyeti aşarak, lider figürünü otoritenin kaynağı olarak sunar ve toplumu totaliter bir yapı içinde yeniden inşa etmeyi amaçlar. Sonuç olarak, milliyetçilik, muhafazakârlık ve faşizm, modern ulus-devletlerin meşruiyet arayışlarının araçları haline gelir. Devleti siyasal olanın merkezi olarak gören ve otoritenin meşruiyetini halkın bilinci, gelenekler ve lider kültü üzerinden inşa eden bu ideolojilere karşı, liberalizm, birey hak ve özgürlüklerine öncelik vererek devletin otoritesinin sınırlandırılmasını savunur. Devletin sınırlı bir rol oynaması gerektiğini vurgular ve bireyin kendini gerçekleştirme önündeki engelleri kaldırmayı hedefler. Marksizm, anarşizm ve feminizm gibi ideolojiler ise, otoriter yapılar ile hiyerarşik düzenleri eleştirerek devletin ötesinde alternatif siyasal ve toplumsal düzenler önerir. Marksizm, kapitalist sistemin yarattığı eşitsizliklere karşı sınıf mücadelesini merkeze alarak bu yapıları ortadan kaldırmayı hedefler. Feminizm, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama amacıyla patriarkal yapıları ve egemenliğin meşruiyet kaynaklarını dönüştürmek için mücadele eder. Anarşizm, devletsiz ve özgür bir toplum inşa etme amacıyla tüm otoriter yapıları reddeder. Egemenlik ve otoritenin kaynağına dair farklı yaklaşımlar siyasal ve ideolojik düşünceler arasındaki temel ayrımı ortaya koyar. Bu çerçevede, anarşist ideolojinin Batı'daki etkileri ile Türkiye'deki siyasal ve toplumsal karşılıkları arasında önemli farklılıklar bulunur.

Türkiye'de anarşizm, Batı'dan ithal edilen ideolojik-politik akımlardan biri olmasına rağmen, milliyetçilik, muhafazakârlık, Marksizm ve liberalizm gibi ideolojilerden farklı bir gelişim seyri izlemiştir. Bu farklılık, özellikle geç dönem Osmanlı'da milliyetçilik ve muhafazakârlığın imparatorluğun korunması veya yeni bir ulus-devletin inşası gibi amaçlarla benimsenmesinde; Marksizm'in hem sömürülen halkların bağımsızlık taleplerinde hem de kapitalist sistemin ilk evrelerinde emeğin düzenlenmesi hususunda etkili olmasında görülmüştür. Buna karşın liberalizm ise bireysel özgürlükler ve piyasa ekonomisinin teşvikiyle Batı'daki modernleşme arayışlarına paralel olarak öne çıkmasında görülür. Anarşizmin Türkiye'de marjinal ve ayırksı bir ideoloji olarak kalışını açıklayabilmek için, öncelikle anarşist ideolojinin temel ilkeleri ve değerlerinin genel bir çerçevede incelenmesi önem taşır.

### 1. Anarşizm: Farklı Bir Toplumsal ve Siyasal Düzen Arayışı

Anarşizmi modern bir toplum ve siyaset kuramı olarak değerlendirebilmek için "anarşi" ve "anarşizm" arasındaki farkı vurgulamak önemlidir. Anarşi her türlü iktidar ve otoriteye karşı olmayı ifade eden bir tutum olarak insanlık tarihi kadar eskiye dayanır. Bireylerin iktidar yapıları karşısındaki özgürlük arayışını simgeler. Anarşizm ise, anarşik tutumu temel alarak, birey ve toplum üzerinde otorite kuran tüm yapı ve kurumlara karşı çıkan bir siyasal felsefe ve düşünce sistemini ifade eder (Bakır, 2021, 14). Bir ideoloji olarak anarşizm, bulunduğu sosyo-politik koşullara göre şekillenir ve bu doğrultuda çeşitli fraksiyonlara ayrılır. Anarşist düşünürler, özgürlük ve eşitlik ilkeleri doğrultusunda mülkiyet, yasa, din ve ahlak gibi toplumsal yapıları eleştirir. Merkezi otoriteyi ortadan kaldırmayı, özyönetim ve dayanışma temelli bir toplum modeli inşa etmeyi hedefleyen alternatif bir siyasal ve toplumsal düzen önerir. Bununla birlikte, anarşizmin genellikle örgütlenme karşıtı bir ideoloji olarak algılanması, anarşist ilkelere dayalı toplumsal ve siyasal düzenin 'kargaşa' ve 'kaos' ile özdeşleştirilmesine yol açar (Arvon, 2014, 13-14). Ayrıca, anarşizmin toplumun kendi kendini düzenleme kapasitesini savunması, bazı kesimlerce apolitik bir yaklaşım olarak değerlendirilir. Oysa anarşizm, bu açıklığı siyaseti dönüştürme amacıyla savunur, bu nedenle anarşizm apolitik değil, anti-politik bir duruş benimser (Benlisoy, 2012, 353).

Anarşizm, toplumsal örgütlenmenin varlığına karşı çıkmaz; fakat toplumun ihtiyaçlarına göre şekillenen örgütlenmelerin -yasalar ve din gibi- yasal ve psikolojik güçlerini kullanarak bireyi ve toplumu kontrol eden mutlak otoritelere dönüşmesine karşı çıkar. İktidar ve otorite karşıtlığı üzerinden "*toplumsal düzenin, toplumun örgütlenmesiyle yer değiştirmesi*"ni eleştirir (Graham, 2007: 193). Otorite, güç kullanılmadan toplumsal ve siyasal düzenin sağlanmasını mümkün kılan ve rıza üreten bir mekanizma olup, iktidarın yasallığı ile meşruiyeti arasındaki ayrımı ortadan kaldırarak her yasal iktidarın aynı zamanda meşru olarak algılanmasını sağlar (Mendel, 2005: 40). Andrew Heywood (2018:58), otoriteyi, yönetilenlerin, yöneticilerin meşru yönetim hakkını kabul ettikleri için itaat etmeyi ahlaki bir zorunluluk olarak gördükleri bir güç olarak tanımlar. Bu meşruiyetin sürdürülebilmesi için, otoritenin yalnızca 'emir verme yetkisine' sahip olması yeterli değildir; aynı zamanda bu yetkinin etkin olabilmesi adına, yasaya itaat edilmesini sağlayacak bir duygusal bağ ve inanç

oluşturulması da gerekir (Graham, 2007: 13). Bu bağlamda, iktidar “*etkide ya da eylemde bulunma imkânı veren hukuki, siyasi ya da ahlaki güç*” olarak tanımlanır (Cevizci, 1999: 454). Başka bir deyişle iktidar, bireylerin düşünme, duygulanma ve davranış biçimlerini belirleyen koşulları oluşturan bir güçtür ve bu durum, iktidarın otorite olarak algılanmasına zemin hazırlar (Sennett, 2011: 30). Anarşist perspektiften bakıldığında, merkezi ulus-devletlerin denetim ve kontrol mekanizmaları, bireyin varoluşunu sınırlayarak insan olmanın anlamını kökten bir biçimde yeniden tanımlar. Bu bağlamda, modern devlet, doğrudan baskı ve güç kullanmasa bile, eğitim, iletişim ve ekonomi gibi araçlarla topluma derinlemesine nüfuz eder. Anarşistlere göre, modern devlet, her ne kadar "kadife bir eldiven" takmış gibi görünse de aslında "demir bir ele" sahip bir yapı olarak kabul edilir (Walter, 1969: 7). Bununla birlikte, anarşist düşünürler, devletin bireyler ve toplum üzerinde etkili olmasına rağmen mutlak bir güç olmadığını savunur; çünkü bireyler ve toplum, yönetsel ve ekonomik ilişkiler aracılığıyla devleti eleştirebilir ve iktidarı sorgulayabilir (Sennett, 2011: 30).

Anarşizmin eleştirel temeli, insan doğasına dair belirli kabullere dayanır. Anarşistlere göre, insan düşünme ve irade yeteneği sayesinde rasyonel bir varlıktır ve bu nedenle gelişime ve ilerlemeye açıktır. Ancak, bu rasyonel ve özgür doğa, yalnızca toplum içinde aktüel hale gelebilir. Bu bağlamda, anarşist düşünürler, toplumun dışarıdan bir müdahale olmadığı sürece doğal olarak oluştuğunu ve bu sürecin rekabet ve çatışmadan çok karşılıklı yardımlaşma ve iş birliği ile şekillendiğini savunur. Örneğin, Kropotkin, Darwin'in 'güçlü olan hayatta kalır' anlayışına (doğal seleksiyon) karşı çıkar; zayıf olanların iş birliği ve yardımlaşma sayesinde hayatta kaldığını ve türlerin devamlılığını sağladığını öne sürer (Benlisoy, 2012: 368). Benzer şekilde, Bakunin de toplumu yapay ve mekanik bir örgütlenme olarak değil, insanın bilincini ve potansiyelini gerçekleştirmesine olanak sağlayan doğal bir yapı olarak görür (Bakunin, 1999: 34). Ancak, anarşistler, insan doğasında kötücül eğilimlerin ve güç arzusunun da bulunduğunu, bu eğilimlerin toplumun örgütlenme biçimine bağlı olarak ortaya çıktığını savunur. Bu bağlamda, suçun toplumsal koşulların bir sonucu olduğu kabul edilir (Benlisoy, 2012: 368, 372). Anarşizm, insanın iradi davranışlar sergilemesini ve özgürlüğünü korumasını savunduğu için ahlak, din, mülkiyet<sup>2</sup> ve devlet- yani tüm otoriter yapılar- karşısında yer alır. Her anarşist düşünür, bu ortak bakış açısını kendi özgün perspektifiyle temellendirir. Bu çeşitlilik, anarşizmin geniş bir ideolojik çerçevede farklı yaklaşımları içeren bir düşünce sistemi olarak şekillenmesine katkı sağlar.

Anarşist düşünürler iktidarın insanın duygu, davranış ve eylemleri üzerindeki etkilerini eleştirirler. İlk anarşist düşünür olduğu kabul edilen Godwin, otoritenin bireyler arasındaki eşitliği ve toplumsal uyumu bozduğunu, bireyin kendisine ve içinde yaşadığı topluma yabancılaşmasına neden olduğunu savunur. Ona göre, birey, bilinçli ve iradi eylemler gerçekleştirdiğinde bireyliğini kazanır; ancak otorite, bireyin duygu ve davranışlarını belirleyerek onun özgür iradesini bastırır (Godwin, 2020, s. 24-31). Benzer şekilde, Proudhon, devletin bireylerin düşünce, duygu ve eylemlerini kontrol ederek onları baskıcı bir sisteme bağımlı hale getirdiğini öne sürer. Devlet, aile ve din gibi hiyerarşik kurumlar aracılığıyla bireylerin zihinsel ve duygusal yapılarını şekillendirir ve onları otoriteye boyun eğmeye zorlar (Proudhon, 2017: 20). Stirner bireyi kendisinden daha üstün bir amaca hizmet etmeye zorlayan her türlü otoriteye karşı çıkar ve bu tür kurumların, bireyin özgünlüğünü ve özgürlüğünü bastırdığını savunur. Ona göre, devlet, bireyleri vatandaş olarak tanımlar ve böylece bireyselliği yok eder (Stirner, 2013: 15-17). Kropotkin ise toplumda yerleşik olan ahlak ve yasa gibi otoriter yapıların, bireylerin düşünce ve davranışlarını kalıplaştırdığını ve onların özgür iradelerini baskı altına aldığını ileri sürer. Ona göre, bireylerin duygularına aykırı hareket etmeye zorlanması, hem bireysel bütünlüğün kaybına yol açar hem de eyleme geçme motivasyonlarını yok eder (Kropotkin, 1999: 74). Bu düşünürlerin ortak noktası, otoritenin bireyin doğal potansiyelini baskılayarak insan davranışlarını ve bilincini manipüle ettiğini savunmalarıdır. Benzer şekilde, anarşist düşünürler kapitalist sisteme ve endüstriyel gelişime karşı çıkmışlardır. Proudhon kapitalist mülkiyetin, bireyin özgürlüğünü çaldığını ve onu toplumsal yapıların etkisi altında savunmasız bıraktığını savunur. Endüstriyel kapitalizm, Proudhon'a göre, işçileri köleleştirerek yaratıcılıklarını ve düşünsel katkılarını sınırlamış, onları yalnızca mekanik iş gücüne indirgemştir. Bu süreç, kapitalist sistemin işleyişinde daha fazla sömürüye yol açmış ve toplumsal eşitsizliği derinleştirmiştir. Proudhon, teknik ve endüstriyel gelişimin vadettiği zenginlik ve özgürlüğün aksine, işçilerin daha da yoksullaşmasına yol açtığını ileri sürer (Graham, 2007: 68-69). Bu bağlamda Kropotkin, kapitalizmin bireylerin yaratıcı güçlerini bastırdığını ve endüstriyel üretim süreçlerinin bireyleri makineleştirdiğini eleştirerek, karşılıklı yardımlaşmaya dayanan bir toplumsal düzenin alternatifi sunar (Kropotkin, 1999: 45). Bu anarşist düşünürler, kapitalizmin ve endüstriyel gelişimin bireyleri baskı altına aldığını ve özgürlüğü kısıtladığını savunarak, daha adil ve eşitlikçi bir toplumsal düzen önerir.

## 2. Türkiye’de Anarşist İdeolojinin Tarihsel Seyri

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden Cumhuriyet'in kuruluşuna uzanan süreçte, devletin hem somut yapısı hem de ideolojik temeli önemli ölçüde değişime uğramıştır. Bu değişimler, devletin işleyişine, ideolojisine ve kurumlarına yönelik dönüşümler ve gerçekleştirilen çeşitli reformlar aracılığıyla kurumsallaştırılmaya çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen süreçte, devletin hem somut yapısında hem de ideolojik temelinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişiklikler, devletin işleyişinde, ideolojisinde ve kurumlarında yapılan dönüşümler ve çeşitli reformlar aracılığıyla kurumsallaştırılmaya çalışılmıştır. Devleti kurtarma amacıyla yapılan

<sup>2</sup>Anarşizmin fraksiyonları ve temsilcileri arasında mülkiyet konusunda her ne kadar özel ve ortak mülkiyet noktasında ayrım olsa da mülkiyetin tahakküm aracı haline gelmemesi noktasında ortak bir düşünüşün olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

bu reformlar, Batı'daki modernleşme hareketlerinden etkilenmiş ve özellikle Tanzimat dönemiyle birlikte devletin yeniden yapılandırılması ve tanımlanmasına yönelik yeni bir siyasal kültür ortaya çıkarmıştır (Heper, 2015: 27). Bu reformlar yalnızca modernleşmeyi amaçlamamış, aynı zamanda devlete yönelik eleştirilerin de sınırlı kalmasına neden olmuştur. Bu durum, Osmanlı'da anarşist düşüncenin gelişimini sınırlandırmış ve anarşist ideolojinin geniş bir toplumsal taban bulmasını engellemiştir. Anarşizm, imparatorluk dönemi Müslümanları üzerinde etkili olamamış, ancak Cumhuriyet döneminde, özellikle de 1980'lerden sonra toplumda daha görünür hale gelmeye başlamıştır (Zürcher, 2019: 91).

Osmanlı'nın son dönemlerinde batıcılık, milliyetçilik, İslamcılık ve liberalizm, imparatorluğu kurtarma ve yeni bir ulus-devlet inşa etme amacıyla ön plana çıkarken Marksizm, bağımsızlık hareketleri ve kapitalizme geçiş sürecinde emeğin düzenlenmesi ve paylaşımında daha etkili bir rol oynamıştır. Bu koşullar altında, anarşizm diğer ideolojilere kıyasla marjinal bir pozisyonda kalmıştır. Murat Belge, 19. yüzyılda Osmanlı'da başlayan modernleşme hareketlerinin temelde devletin devamlılığını sağlama amacı taşıdığını belirtir (Belge, 2007: 22). Bu modernleşme hareketleri, Batı'daki ideolojilerle şekillenen bir yapıya bürünür ve devleti kurtarma çabalarının bir parçası olarak gelişir. Şükrü Argın Osmanlı aydınlarının devlete yönelik eleştirilerini, devlete affettikleri kutsal ve meşru bir imaj üzerinden kurguladıklarını ifade eder. Bu yaklaşım, devletin eleştirilemez bir yapı olarak kalmasına yol açmıştır (Argın, 2009: 86). Devletin kutsallığı ve meşruluğu, sadece monarşi yanlısı değil, aynı zamanda Batı'dan ithal edilen ideolojiler tarafından da sorgulanamaz bir konuma yerleşir. Böylece, Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde anarşist bir düşüncenin ya da hareketin ortaya çıkmaması anlaşılır hale gelir.

Mehmet Niyazi, Türk milletinin tarihsel olarak devletiyle kaderini özdeşleştirdiğini ve devletin, göçebe yaşam biçimleri nedeniyle toplumun hem iç hem dış tehditlerden korunmasını sağlayan bir yapı olarak doğal karşılandığını savunur (Niyazi, 2015: 25). Töre ve düzenin temsili olarak kabul edilen devlet İslamiyet'in kabulünden sonra da toplumsal ve dinsel kuralların uygulayıcısı ve gözetleyicisi olarak varlığını devam ettirir (Niyazi, 2015: 46). Benzer şekilde Tanıl Bora devletin zamanla kutsalla iç içe geçmiş bir yapıya bürünerek, Türk kimliğinin ezeli ve ebedi bir temsili haline geldiğini vurgular (Bora, 1998). Bu bağlamda devlet, sadece yönetim mekanizması değil, aynı zamanda toplumun düzenini ve töreyi cisimleştiren bir yapı olarak görülür. Cemil Meriç<sup>3</sup> de devlete yönelik memnuniyetsizliklerin, tarih boyunca yöneticilere karşı girişimlerde bulunulsa bile hiçbir zaman devleti yıkmaya yönelik bir harekete dönüşmediğini belirtir (Meriç, 2018: 186).

Anarşizmin Osmanlı'da köklenememesinin bir diğer nedeni de birey ile devlet arasında tampon görevi gören sivil toplumun gelişmemesidir. Osmanlı'da liberalizmin bireyci ve özgürlükçü yönlerinin yeterince gelişmemesi, anarşizmin toplumsal bir dayanak bulmasını engellemiştir. Osmanlı'da anarşizmin, daha çok sokak eylemleriyle sınırlı kalıp pratik bir karakter taşıması felsefi bir sistem olarak etkili olamamasına yol açmıştır (Alkan, 2013: 35). Feroz Ahmad, Osmanlı'da sosyalizmin ortaya çıkması için gerekli olan işçi sınıfı, sendikalar ve sınıf mücadelesi gibi koşulların gelişmediğini vurgular (Ahmad, 2008: 16). Murat Belge ise Osmanlı'daki sosyalist hareketlerin, etnik azınlıklar arasında geliştiğini ve milliyetçilikle iç içe geçtiğini belirtir. Bu hareketlerin, sınıfsal mücadele yerine ulusal kurtuluş mücadelesi olarak şekillenmesi anarşizmin gelişimini sınırlandırmıştır (Belge, 2007: 30). Bu bağlamda, Osmanlı'daki anarşist hareketler genellikle etnik azınlıkların bağımsızlık mücadeleleriyle birleşmiş ve ayrılıkçı milliyetçi hareketlerle var olmuştur. Cemal Selbuz (2013: 49), anarşistlerin Osmanlı'da merkezden ayrılmaya çalışan topluluklar arasında etkili olduğunu ve bazı bölgelerde bu hareketlerin uluslar üstü, özgürlükçü ve anti-otoriter bir nitelik kazandığını ifade eder. Bu nedenle Osmanlı'daki anarşist hareketler, çoğunlukla azınlıkların ayrılıkçı hareketleriyle sınırlı kalmıştır.<sup>4</sup>

Osmanlı'da anarşizmi savunan birkaç figürden biri olan Baha Tevfik, Felsefe-i Ferd<sup>5</sup> adlı kitabında insanlığın gelecekte anarşizme ulaşacağını öngörür. Ancak Mehmet Alkan (2013: 35), Tevfik'in argümanlarının liberalizmden kaynaklandığını ve bu nedenle onun anarşist olarak nitelendirilmesinin yanlış olabileceğini savunur. Mevcut haliyle zaten zayıf olan anarşizmin, bazı görünümleri açısından liberalizm ile karışmış olması durumu, Osmanlı'da anarşizmin yaygın bir ideolojik karşılık bulamamasının ve bireyci, özgürlükçü bir zemin oluşturamamasının bir başka göstergesidir.

<sup>3</sup> Meriç Proudhon'un anarşizme dair düşüncelerini şu şekilde özetler; "aşırı ferdî mülkiyetin bütün mesnetlerini çürüten yazar, iştirakçiliğin de (communauté) aleyhindedir. Malların sahibi olan komünite, fertten gözü bağılı bir itaat ister. İnsanın hayatı, kabiliyetleri, melekeleri, devletin emrindedir. Devlet umumî namına bunları dilediği gibi kullanır. Komünite baskıcı; komünite köleliktir. Proudhon, bu menfi komünitenin karşısına müspet bir komünite çıkarır: nizamla anarşiyi, kolektif güçle şartlardaki eşitliği, hakkaniyetle hürriyeti mezceden içtimai bir bünye" (114). Meriç'in anarşizme dair kendi düşünceleri, "anarşizmin de bütün ütopyalar gibi bugünkü sosyal münasebetlerin eleştirisi ve dikensiz bir gül bahçesi hayali" olduğu yönündedir. İnsan ilişkileri ve sosyallik doğası gereği baskıcı ve kuralcı olduğu için anarşizmin ütöpik olduğunu söyler (189). Ancak "1950 sonrası anarşistlerin üzerinde durdukları, âdem-i merkeziyetin her sahada lüzumlu ve arzuya şayan olduğu(nu); siyasi plüralizme bir nevi katılış" olduğunu düşündüğü hususta anarşizmi olumlar, sosyal ve siyasal koşullara dair bir memnuniyetsizliğin dile getirilişi olarak International Encyclopedia the Social Sciences'tan bir alıntıya kitabında yer verir (190-195).

<sup>4</sup> Özellikle Ermeni, Rum ve diğer azınlık gruplarının bazıları, Osmanlı devletinin baskıcı yapısına karşı çıkarken, anarşist düşünceleri ayrılıkçı bir ideolojik zemin olarak kullanmışlardır. Detaylı bilgi için bkz. Zürcher, E. J. & Tunçay, M. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923): Türkiye'de Sosyalizmin Oluşmasında ve Gelişmesinde Etnik ve Dinsel Toplulukların (Makedon, Yahudi, Rum, Bulgar ve Ermeni Anasır'ın) Rolü. İstanbul: İletişim Yayınları.

<sup>5</sup> "Ben bu çağın içinde "anarşizm"i görüyorum. Kanımca kölelikten, ücretli köleliğe ve ücretli kölelikten sosyalistliğe geçen insanlık en sonunda anarşizme ulaşacak ve orada bireyselliğin bütün bağımsızlığını, bütün azametini duyumsayacaktır. Fakat anarşizm; şimdilik başlangıç durumunda bulunan yönemsiz ve düzensiz bir anarşizm değil, doğaya ve doğallığa uygun fenni [bilimsel] ve gerçek bir anarşizm olacaktır. Şimdiki anarşistlik kendi yerini açmak için engelleri yıkmakla meşguldür. Geleceğin anarşistliği kendi gerçek yerini bulunca artık yıkmakla değil, tersine yapmakla uğraşacaktır" (Tevfik, 1997: 111-112)

Sonuç olarak, Osmanlı'da anarşizmin kök salamaması, devletin güçlü bir otorite olarak toplumsal yapının merkezinde yer alması, devletin kutsal bir imajla korunması ve sivil toplumun gelişmemesi gibi nedenlerle ilişkilendirilebilir. Anarşizmin Türkiye'deki etkisi, Batı'daki gelişim süreciyle karşılaştırıldığında belirgin farklılıklar göstermiş ve Türkiye'de anarşizm ancak 1980'lerden itibaren daha görünür hale gelmiştir.

## **2.1.Cumhuriyet Döneminde Anarşizmin Sosyal ve Siyasal Konumu: Tarihsel Bir Değerlendirme**

Cumhuriyet döneminde anarşizmin geri planda kalması, büyük ölçüde Osmanlı'dan devralınan devlet geleneği ile açıklanabilir. Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'in erken dönemlerine kadar süregelen İttihat ve Terakki düşüncesi, devleti kurtarmak adına halkın taleplerini göz ardı eden bir yönetim anlayışını benimsemiştir (Çulhaoğlu, 2002: 15). Bu yönetim anlayışı, Cumhuriyet döneminde sosyalist düşüncenin seyrini de etkilemiştir. Sovyet Devrimi'nin ardından yükselen Marksizm, özellikle devletin geçici de olsa gerekliliğini savunan görüşleri nedeniyle, anarşizmi radikal bir ideoloji olarak konumlandırmıştır. Gün Zileli ve Emine Özkaya, erken Cumhuriyet döneminde ilerleme ve modernleşme öncelikli olduğu için anarşizmin entelektüel alanda kendisine bir yer bulamadığını ifade eder (Zileli & Özkaya, 2007: 1157).

Cumhuriyet döneminde sol hareket büyük ölçüde Sovyet yanlısı bir duruş benimsemiş ve Leninist örgütlenme biçimini tercih etmiştir. Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluşundan itibaren Türkiye'deki sol hareket, emperyalizmden kurtulmayı ve kapitalist ekonomiye geçişi devleti destekleyerek gerçekleştirebileceğine inanır (Durgun, 2015: 14). Kadro ve Yön dergileri, Marksizm ve Kemalizm'i birleştirerek ulusal bağımsızlık mücadelelerini desteklemeyi amaçladıkları için anarşist düşünceye yer vermemiştir (Bora, 2017: 162, 165). 1960'ların Milli Demokratik Devrim hareketi de ülkenin az gelişmişliğine odaklandığından öncelikle milli demokratik devrim yoluyla sosyalizme geçmeyi savunmuştur (Bora, 2017: 601).

Anarşizmin Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde geri planda kalmasının bir diğer nedeni, Türkiye'de sol hareketin Jakoben gelenekle<sup>6</sup> güçlü bir bağ kurmuş olmasıdır. Tayfun Gönül (2013: 80-81), Türkiye'deki sol muhalefetin büyük ölçüde Jakoben bir örgütlenme biçimi benimsediğini ve bu nedenle anarşizmin devrimci hareketler içinde marjinal kaldığını ifade eder. Kemalizm ve sol hareketler, Jakoben gelenekten beslenerek yukarıdan aşağıya bir örgütlenmeyi ve öncü kadrolar tarafından bilincin halka taşınmasını savunur. Ufuk Ahıska (2013: 89-90), anarşistlerin Kemalizm ve Marksizm'e eleştirel yaklaşıklarını, kapitalizmin zorunlu bir aşama olmadığını savunduklarını ve özgür, komünal bir toplumun kapitalizm yaşanmadan da kurulabileceğini iddia ettiklerini ifade eder. Buna göre anarşistler, modernitenin Jakoben, otoriter ve yukarıdan aşağıya örgütlenme anlayışını eleştirerek hem Marksizm'i hem de Kemalizm'i reddeder.

Türkiye'de anarşizmin yayılmasına yönelik entelektüel faaliyetler, 1935 yılında Kropotkin'in eserlerinin Türkçeye çevrilmesiyle başlamıştır (Baykal, 2008: 3). Nurettin Topçu'nun 1934 tarihli "İsyah Ahlakı" adlı doktora tezi, Stirner'in anarşizmi ile temasa geçen önemli yerli metinlerden biri olarak kabul edilir. Hilmi Ziya Ülken, 1958 yılında anarşizmi ferdiyetçiliğin üstün görülmesi olarak tanımlar ve Türk Tefekkür Tarihi adlı eserinde anarşizmi muhalefet anlamında kullanır (Ülken, 1958: 26; Ülken, 2018: 320). Cemil Meriç ise Proudhon'un düşüncelerine yer vererek anarşizmi, mevcut sosyal düzenin eleştirisi olarak olumlar, ancak ütopyik bulduğunu da belirtir (Meriç, 2008: 111-112, 189).

Bu entelektüel temellerin üzerine, 1968 hareketi Türkiye'de anarşist düşüncenin gelişiminde önemli bir dönüm noktası oluşturur. Zileli ve Özkaya, 68 hareketinin sola dair tutumları değiştirdiğini ve anarşist söylemlerin kamusal alanda daha görünür hale geldiğini savunur (Zileli & Özkaya, 2008: 1156). Ancak bu hareket, sosyalist düşüncenin hâkim olduğu bir dönemde anarşizme yaygın bir kabul getirmemiştir. Bu durum, anarşist düşüncenin Türkiye'de entelektüel alanda görünürlük kazanmasına rağmen, devrimci hareketler içinde marjinal bir konumda kalmaya devam ettiğini gösterir.

Sonuç olarak, Türkiye'de anarşizmin geri planda kalmasının temel nedenleri arasında devletle kurulan güçlü ilişki, sol hareketin Jakoben gelenekle olan bağı ve sosyalist düşüncenin egemenliği yer alır. 1968 ve sonrasındaki hareketler anarşizme olan ilgiyi artırmış olsa da anarşizm, Türkiye'de sosyalizmin gölgesinde kalmış ve ancak 1980'lerden itibaren daha geniş bir entelektüel taban bulmuştur.

## **2.2.Anarşizmin Kavramsal Temelleri ve Türkiye'deki Algısı**

Söylemin davranışları yönlendirme gücü göz önüne alındığında, bazı kavramların anlamlarının politik aktörler ve partiler tarafından çıkarlarına uygun olarak yeniden şekillendirildiği görülmektedir (Koselleck, 2009: 55). Bu yüzden, ideolojik kavramların kullanıldığı dönem, bu kavramları kullanan aktörler ve kavramın ifade ettiği anlam ve bağlam son derece önemlidir. Bir düşünce veya eylem biçiminin kavramsallaştırılması, insanların kendilerini o kavramla tanımladığı her dönemde yeniden inşa edilir. Bu süreçte, metaforlar kavramın anlamını derinlemesine etkileyebilir ve hatta onu yanlış temsil edebilir (Talay Turner, 2020: 229). Çünkü metaforlar, algıyı, duygusal tepkileri ve davranışları yönlendirme gücüne sahiptir. Dolayısıyla, ideolojileri tanımlayan kavramların hangi metaforlarla özdeşleştirildiği, ideolojilerin tarihsel ve

<sup>6</sup> "...Bu bakımdan Jakobenizm, (daha sonraları kendisine yüklenecek anlamlar bakımından değil, fakat salt tarihsel anlamı içinde) şöyle tanımlanabilir: Devrim'i "sonuna kadar" götürmek amacıyla, Ancien Regime'in yıkılışının ardından beliren çeşitli sorunlara her ne pahasına olursa olsun çözümler getirerek, çeşitli siyasal güçlere karşı koyarak, hatta bunları ortadan kaldırarak ulusal birliği sağlama ve bunu yaparken ortaya çıkan her yeni durumu ideolojik söylem düzeyinde ussallaştırma girişimi"(Ağaoğulları, 2014:621).

toplumsal gelişiminde belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkar. Örneğin, anarşizmin terörle eşleştirilen bir bağlamda doğrudan devlet karşıtlığı ya da tüm hiyerarşilere ve otoritelere karşı olmak şeklinde tanımlanması bu ideolojiye yönelik algının şekillenmesinde etkili olur. Türk Dil Kurumu'na göre anarşi kelimesi “kargaşa” anlamına gelir. Bu tanımlamalar, kavramın Türkiye'deki toplumsal ve siyasal kullanımını etkiler ve anarşist ideolojiye yönelik olumsuz bir tutumun benimsenmesine neden olur. Gündelik yaşamda “aşırılık”, “düzensizlik” ve “şiddet” anlamlarında kullanılan anarşi kavramı, çoğunlukla toplumsal pratiklere, geleneklere ve göreneklere karşı çıkma veya muhalif bir tutum sergilemeye karşılık olarak kullanılır.

Türkçede anarşi kavramının yaygın kullanılan anlamlarından biri de “kaos”tur. Kaos kavramı, çoğu insanın zihninde belirsizlik, düzensizlik ve öngörülemezlik imgeleri uyandırır. Bu nedenle, kaos; anarşi, kargaşa ve terör gibi kavramlarla kolayca yer değiştirebilir. Eugene Enriquez (2019: 110) kaosu, “her şeyin mümkün olabileceği ve ‘en kötü senaryonun’ her zaman gerçekleşeceği bir dünya” olarak tanımlar. Bu yüzden, kaos korkusu birçok kurumsal yapının, inancın ve düşüncenin sarsılmaz temeli olarak kabul edilir. Kaos fikri bizi devlet kavramına götürür; çünkü devlet, kaosun tersine, düzeni, hukuku ve öngörülebilirliği temsil eder. Türkiye’de anarşi kavramının kaos ve şiddet anlamında kullanılmasının tarihi-toplumsal kökenleri 1970’ler ve 1980’ler arasında yaşanan siyasal mücadelelerde yatmaktadır. O dönemde sosyalist hareketler, devrimci yöntem olarak militan örgütlenme ve silahlı mücadele biçimlerini benimseyerek anarşi ve terör kavramlarını birbiriyle ilişkilendirmiştir. Bu nedenle, anarşizm 1970’ler ve 1980’ler boyunca terör ve şiddetle özdeşleştirildiği için arka planda kalmıştır. Anarşi kavramının felsefi içeriği boşaltılarak, toplumsal muhalefeti ve özellikle de sosyalist gençlik muhalefetine bastırma için bir gerekçe olarak kullanılmıştır (Kaynar, 2017: 1092).

Türkçede anarşi kavramı, “eleştirmek” ve “yıkma” anlamlarında da kullanılır. Özellikle basın dilinde uzunca bir süre, “nizamı bozmak” ve “yönetimi devirmek” anlamlarına gelen anarşi, çoğunlukla değişim önermeyen bir muhalefet biçimi olarak tasvir edilir. 1931 tarihli Vakit Gazetesi’nde yayımlanan bir haberde anarşizmin amacı, “memleketin parçalanması” ve “düzenin bozulması” olarak sunulmuş ve anarşizmin devlete karşı tehdit olarak algılandığı belirtilmiştir. Yazar, anarşizmin hiçbir rejimin kabul edemeyeceği bir tehdit olduğunu savunmuştur (Vakit Gazetesi, 1931: 4). Anarşi ve anarşist kavramları Türk basınında sıklıkla şiddet ve terörle özdeşleştirilmiştir. 1957 yılında Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yer alan “BİR ANARŞİST” başlıklı haberde, anarşi kavramı politik cinayet işleyen bir bireyi tanımlamak için kullanılmıştır. Bu durum, anarşi kavramının çoğunlukla şiddet eylemleriyle ilişkilendirildiğini gösterir (Hakimiyet-i Milliye, 1957: 8).

Türkiye’de anarşizm kavramı sıklıkla bireycilik ve aşırı özgürlükçülükle de eşleştirilir. Recep Peker 1934 yılında verdiği bir dersin notunda, anarşizmin liberalizmin getirdiği özgürlüklerin aşırı boyutlara ulaşmış hali olduğunu iddia eder (Ulus Gazetesi, 1934: 6). Türkiye’deki sol hareketler de anarşizmi, sosyalist hareketi bölen ve işçi sınıfı hareketini zayıflatan bir ideoloji olarak görür (Demirağ, 2013: 141).

Anarşizm kavramının Türkiye’deki algısı, büyük ölçüde ülkede hâkim olan sol eğilim tarafından da şekillendirilmiştir. Ufuk Ahıska, Kara dergisinde Leninist örgüt modeline dair eleştirilerini dile getirdiğinde, çevresinden "Sen anarşistsin" tepkisiyle karşılaştığını belirtir (Ahıska, 2013: 83). Dilaver Demirağ ise Marksist hareketin, anarşizmi karşı devrimci ve küçük burjuva hareketi olarak tanımladığını ve bu söylemin anarşizmi işçi sınıfı hareketini bölen bir unsur olarak gördüğünü açıklar (Demirağ, 2013: 141). Türkiye’de anarşizm, tüm yönetim biçimlerine karşı olması nedeniyle genellikle örgütsüzlükle özdeşleştirilir. Ancak, 1980 darbesi sonrası sosyalist çevrelerde "otoriterlik ve dogmatiklik" eleştirileri bağlamında olumlu bir anlam kazanmaya başlamış ve düşünsel sahada yer bulmuştur (Bora, 2017: 710). Kara dergisi, anarşizm yerine liberter düşünce kavramını kullanarak daha geniş bir kitleye ulaşmayı ve anarşizmin entelektüel zeminini oluşturmayı amaçlamıştır (Özcan, 2013: 127-128). Gün Zileli de anarşizm kavramının arkadaşları tarafından "ipini koparmışlık" ve "sorumsuzluk" ile ilişkilendirildiğini ifade ederken, anarşizmin 1980’lerden itibaren alternatif bir kültür biçimi olarak görülmeye başlandığını belirtir (Zileli, 2013: 68). Anarşizm gündelik dilde de çeşitli anlam kaymalarına uğrar. Türkiye’de anarşist yazının önde gelen isimlerinden olan Gün Zileli’nin kişisel tecrübesi bu algıya dair önemli bir örnek sunar. Zileli, arkadaşlarının anarşist kelimesini, hareketli ve gözü pek olmakla ilişkilendirdiğini ve bunun "ipini koparmak, sorumsuzluk, hatta yeri geldiğinde külhanbeylik, maçoluk" anlamlarına geldiğini ifade eder (Zileli, 2013: 68). Anarşizm bu dönemde, “aykırılık” ve “sıradan olmama” anlamlarında da kullanılarak, Türkiye’de 1980’lerden itibaren alternatif bir kültür biçimi olarak kendine yer bulmaya başlamıştır.

Tüm bu olumsuz algılara rağmen, anarşist ideolojinin Türkiye’deki etkisini artırmasında, sosyalist düşünceye hâkim olan Leninist örgüt anlayışının çöküşü önemli bir rol oynamıştır. Türkiye’de anarşizmin yükselişi 1968 ve 1999 yıllarında gerçekleşmiş; özellikle 1999’da başlayan küreselleşme karşıtı hareketler anarşist ideolojiye olan ilgiyi artırmıştır. 12 Eylül 1980 darbesi ve sonrasında yaşanan gelişmeler, anarşist düşüncenin Türkiye’de yerleşmesi için zemin hazırlamıştır. Darbe sonrası devletin otoritesinin genişlemesi, bireylere ve topluma hareket alanı bırakmayan bir baskı dönemi yaratmıştır. Bu durum, devlete yönelik muhalefetin artmasına ve anarşizmin devlet karşıtı eleştirilerinin önem kazanmasına neden

olmuştur. Ali Kürek'e<sup>7</sup> göre (2013: 104), farklı ideolojik gruplar, 12 Eylül sonrasında ortak bir sorgulama sürecine girmiş ve kutsal devlet anlayışına olan inançlarını yitirmiştir.

Anarşist düşünce bu süreçte dergiler aracılığıyla tartışılmaya başlanmıştır. 1986'da Kara, 1988'de Efendisiz, 1991'de Amargi, 1992'de Ateş Hırsızı ve 1994'te Apolitika gibi dergiler yayın hayatına başlamıştır.<sup>8</sup> Ancak anarşist düşünürlerin müstakil eserler vermemiş olması, Türkiye'de anarşizmin bütünlüklü bir ideoloji olarak ortaya çıkmasını engellemiştir. Bu nedenle, anarşist düşünce büyük oranda dergilerdeki temalar üzerinden incelenebilir, ancak bu temaların tüm anarşist düşünürler tarafından ortak şekilde ele alınmadığı da göz önünde bulundurulmalıdır.

### 3. Türkiye'de Anarşist İdeolojinin İlke ve Normları

Anarşizm, Birinci Enternasyonal'de Marx ve Bakunin arasında yaşanan ideolojik ayrım sonucunda, Marksizm'den koparak bağımsız bir ideoloji haline gelmiştir. Anarşist düşünürler, devrimin yalnızca devletin tamamen ortadan kaldırılmasıyla gerçekleşebileceğini savunur. Marksist görüşün aksine, anarşizm devrim sürecinde parlamenter yöntemleri ve proletaryanın öncü bir rol oynamasını, otoriter ve hiyerarşik olduğu için reddeder. Kara Dergisi'nde Kemal Demir'in "Stalinizm Var mı?" başlıklı yazısında, Marksizmin en başından beri siyasal erke karşı çıkmadığı, bu nedenle örgütlenme biçimlerinin (Stalinizm, Troçkizm) baskıcı ve hiyerarşik olmaya mahkûm olduğunu vurgulamıştır. Demir'e göre, sorun örgütlenme tarzında değil, otorite üreten tüm yapıların kendindedir (Demir, 1986). Efendisiz Dergisi yazarı Hulki Çelebi ise Marksizm ve anarşizm arasındaki farkı "politik erk" ve "toplumsal erk" ayrımıyla açıklar. Politik erk, tüzel ve dışsal bir yapı olup hiyerarşi ve baskı üretirken, toplumsal erk özgürleştirici ve bağımsızlaştırıcıdır (Çelebi, 1989). Marksizm, Leninist örgütlenme modeline dayanarak devrim için proletarya öncülüğünü ve sınıf bilincini vurgularken, anarşizm devrimin kendiliğinden örgütlenmesi gerektiğini savunur. Anarşistlere göre, devrimci bilincin kitlelere dışarıdan dayatılması otorite yaratır, oysa kitleler devrim içinde devrimci hale gelir (Kürek, 1987).

Türkiye'de Marksist geleneğin devleti zorunlu bir aşama olarak görmesi, sosyalist hareketlerin devlet yanlısı bir eğilim sergilemesine neden olur. Bu durum, Osmanlı'dan beri kapitalistleşmenin ve demokratikleşmenin bile devlet tarafından üstlenildiği bir tarihsel arka planla birleşir (Alaca, 1988). Anarşizm ise bu devletçi yaklaşıma karşı çıkarak, devrimi belirli koşulların olgunlaşmasına bağlamanın otoriteyi yeniden ürettiğini savunur. Anarşistlere göre, devrim, karşı çıkmanın özgün enerjisiyle gerçekleşmelidir (Demir, 1986). Anarşistler reel sosyalist deneyimlerin başarısızlığını, sadece Stalinist uygulamalarla değil, sosyalizmin genel olarak bireysel talepleri bastıran yapısıyla da ilişkilendirir (Sever, 2012). Anarşist düşüncenin temelini, Marksizm'in aksine, araç ile amaç arasında bir ayrım yapmamak oluşturur. Özgürlükçü bir toplum ancak özgürlükçü yöntemlerle kurulabilir (Yetiş, 2012). Bu açıdan, sosyalizmin toplumu bir bütün olarak şekillendirme çabası, anarşizmin bireyi toplum içinde eritmeden toplumsallaşma çağrısı yapmasıyla ters düşer.

Anarşizm Türkiye'de otoritenin her türüsüne karşı çıkarak, devrimi yalnızca politik değil toplumsal bir dönüşüm olarak ele alır. Marksizm'in çalışmayı zorunlu kılması, otoriter bir yapı üretirken; anarşistler bireyin iradesini dahil etmediği her üretim sürecinin otoriter olduğunu savunur (Armağan, 1986). Sonuç olarak, anarşizm özgürlüğü varlık duygusunu yeniden yaşatmanın bir yolu olarak görür ve bu anlamda otoriteye karşı doğrudan bir meydan okumadır (İsimsiz, 2011).

1980'lerden sonra Türkiye'de anarşizmin tarihi için önemli sayılacak hususlardan biri belki de en önemlisi sosyalizmden anarşizme geçenlerin aksine, doğrudan anarşist olan yeni bir neslin ortaya çıkmasıdır. Kürşad Kızıltuğ bu durumu şu şekilde ifade eder: "*Bugün politikaya gözünü açar açmaz anarşist olan bir kuşak doğuyor. Artık tek alternatif devletçi sosyalizm değil; feminizm, LGBT hareketleri ve ekoloji gibi diğer antikapitalist düşünce akımlarıyla karşılaşma imkânı var*" (Kızıltuğ, 2013: 216). Bu bağlamda Türkiye'de anarşizm, teoriden çok, içinde yaşanan toplumu ve bu toplumu şekillendiren sosyo-politik koşulları hedef alır. Dünyadaki kültürel evrim de bu süreçte etkili olur; 20-30 yıl önce liberterlerin dile getirdiği pek çok düşünce bugün bilimsel ve kültürel alanda karşılık bulmaktadır (Kürek, 2013: 108).

1968 Hareketi, otoriter sosyalizme ve kapitalizme karşı birleşik bir eleştiri sunmuş, tüm otoriteleri ve tahakküm biçimlerini ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Bu hareketin Türkiye'deki yansıması, devlet ile sosyalizm arasında kalan bir devrim düşüncesinin sorgulanmasını beraberinde getirmiştir (Atılğan, 2017). Gazi Bertal, klasik anarşizmin de sınıf mücadelesine odaklanarak Marksizm'in bir alternatifi haline geldiğini, ancak anarşizmin sanayi toplumunu kökten reddetmesi gerektiğini savunur. Bertal'a göre, toplumsal devrim mikro düzeyde başlar ve otoriter kişilik yapıları değiştirilmeden yeni bir toplumsal düzen kurulamaz (Bertal, 2013: 189-190).

Anarşizm, 68 hareketiyle birlikte özgürlüğe dair kuşatıcı bir yaklaşım sunar. Apolitika dergisi yazarlarından Gönül Sever, anarşizmin toplumsal devrimi cinsellik dahil her alanda ele alarak devrimci bir özgürlük anlayışı geliştirdiğini belirtir. Ekoloji, feminizm ve diğer anti-otoriter hareketler, devrimin bir parçası olarak kabul edilir, ancak bu hareketlerin

<sup>7</sup> "İslamcılar, eski ülkücüler, komünistler, eski komünistler, anarşistler... birbirleriyle çok yoğun fikir alışverişinde bulunurdu. Hepsi TSK'nın o dönemki komutanlarından çok sıkı bir dayak yemişti. Dolayısıyla kimsede kutsal devlet anlayışı falan kalmamıştı. Hepsi kendisini sorguluyordu" (Kürek, 2013: 104).

<sup>8</sup> Kara Dergisi, 1986-1987 yıllarında yayınlanmış ve 12 sayı çıkarmıştır. Efendisiz Dergisi, 1988-1989 yılları arasında yayınlanmış ve 6 sayı çıkarmıştır. Amargi Dergisi, 1991-1994 yılları arasında yayınlanmış ve 13 sayı çıkarmıştır. Ateş Hırsızı Dergisi, 1992-1999 yılları arasında yayınlanmış ve 10 sayı çıkarmıştır. Son olarak Apolitika Dergisi ise 1994-1997 yılları arasında yayınlanmış ve 7 sayı çıkarmıştır.



birbirine karıştırılmaması gerektiği vurgulanır (Sever, 2012). Anarşizm, devrimi belirli koşulların olgunlaşmasına bağlamaz; aksine gündelik pratikler ve verili otoriter yapıların değişmesi üzerine kurar (Kürek, 1989). Türkiye'de anarşist dergiler, eşcinsel hakları ve anti-militarist hareketleri siyasi alanda savunur. Anarşistler, bu mücadeleleri iktidarın sızabileceği bir açıklık bırakmaksızın yürütmeyi amaçlayan bir strateji güderler. Örneğin, total-retçiliği bir hak talebi olarak değil, devletle hiçbir iş birliği yapmamak üzerine temellendirir (Atan, 2013). Anarşist düşünürler, otoritenin görüngülerine değil özüne karşı çıkar ve toplumsal devrim için her türlü otoritenin reddedilmesi gerektiğini savunur (Kazmacı, 1987).

Anarşizmin çevre mücadelesindeki yaklaşımı ise, "*insanın insan üzerindeki tahakkümünün, insanın doğa üzerindeki tahakkümünden kaynaklandığı*" anlayışına dayanır (Alaca, 1988). Anarşistler, özgürlüğün yalnızca özgürlükçü araçlarla sağlanabileceği şeklinde bütüncül bir tutum sergiler ve süreç ile sonuç arasında bir ayırım yapmaz (Yetiş, 2012). Bu bağlamda, Türkiye'de anarşist düşünürler 1 Mayıs'a dair taleplerin iktidar arayışına dönüşmemesi gerektiğini savunur (Özdeş, 1989).

Türkiye'de anarşist düşüncenin temel noktalarından biri, her türlü temsilin reddedilmesidir. Anarşistler, bireyin yalnızca kendini temsil edebileceğini ve işçi, kadın, baba ya da parti üyesi gibi statülerin bireyin özgünlüğünü gölgeleyeceğini savunur. Anarşistler temsilin, bireyin kendisinden ödün verdiği noktada mümkün olduğunu ileri sürer ve bu nedenle parlamento ve seçim sistemlerine karşı çıkar. Anarşistler radikal duruş geliştirebilen bireylerin, toplumsal kurumlar olmaksızın her alanda kendilerini ifade edebileceklerini ileri sürer (İsimsiz, 1986). Anarşist düşünceye göre, iktidar her yerde olup her bireyin üzerinde bir güç olarak konumlanır (Kazmacı, 1987). Bu yüzden anarşistler, modern devletin temsil sistemine dayanan doğasına karşı çıkar ve parlamenter mücadelenin liberter düşünceye<sup>9</sup> aykırı olduğuna inanır (Kürek, 1986).

Marksizmi otoriter sosyalizm olarak niteleyen anarşistler, Marksizm'in tarihsel süreçte işçi sınıfına atfettiği temsil rolünü reddeder. Onlara göre devrim, yalnızca proletaryanın değil tüm ezilenlerin mücadelesi olmalıdır (Keser, 2003). Kara dergisinde Hatice Ertan, anarşizmin soyut kategorilere ve haklara değil, bireyin özgünlüğüne ve doğrudan eylemine dayandığını ifade eder (Ertan, 1987). Anarşistler, verili kategoriler ve haklar üzerinden seçim yapmak yerine, doğrudan eylemle yeni bir toplumsal düzenin kurulmasını savunur.

Türkiye'de anarşist düşünürler, teknolojiyi ve zorunlu çalışmayı bireyin kendisini gerçekleştirmesine engel olan temel unsurlar olarak görür. Teknoloji, sadece üretim süreçlerini hızlandırmakla kalmaz, aynı zamanda toplumu daha geniş ve karmaşık bir denetim ağı içine hapsederek iktidarın kontrolünü güçlendirir. Bu bağlamda teknoloji, insan özgünlüğünü kısıtlayan bir ideoloji haline gelir. Teknolojinin rasyonel düşünce, verimlilik ve üretim odaklı doğası, bireyin yaşamını bu parametrelerle sınırlı hale getirir. Üretim sürecinin hızını ve sürekliliğini başat kabul eden bu teknoloji anlayışı, çalışmayı bireyin zorunlu görevi durumuna getirir ve yaşamdan ayrılan iş süreci, yaşamın kendisi haline gelir. Bu da bireyin, üretim sürecinin bir parçası olarak nesneleştirilmesine yol açar (İsimsiz, 1986).

Anarşist düşünürler, teknoloji ve zorunlu çalışmaya dair eleştirilerini, Marksizm'e yönelik eleştirileriyle birleştirir. Onlara göre sosyalizm, "*her şeyin daha çok üretim olacağı bir toplum*" vaadi üzerine kuruludur ve bu nedenle de üretim süreçlerini eleştirisiz bir şekilde benimser. Kapitalist ekonominin üretimi niceliksel bir değer olarak görmesi, sosyalist devrimde üretimin ilerlemenin teminatı olarak kabul edilmesiyle aynıdır. Böylece üretim, yaşamın bir parçası olmaktan çıkmış, bireyi daha fazla çalışmaya zorlayan bir mekanizmaya dönüşmüştür. Oysa anarşistlere göre üretim, yaşamın ve yaratıcılığın bir parçası olarak görülmelidir. Üretim sadece teknik bir işlev olmamalı, ahlak, estetik ve tüm yaşamın bir yaratımı olmalıdır (Demir, 1988).

Anarşist düşünürlerin eleştirileri Marksizm ve sosyalizm ile sınırlı kalmaz; Leninist örgütlenme modeli de bireyi baskı altına alan bir yapı olarak değerlendirilir. Türkiye'deki anarşist düşünürler Marksizm'i, bireyi yok sayan katı örgütlenme modelleri ve zorunlu üretim anlayışı nedeniyle "otoriter sosyalizm" olarak adlandırır (Çakır, 2013:204). Anarşizme göre bireyin özgürleşmesi, herhangi bir otorite ya da zorunluluk olmadan kendi varlığını gerçekleştirmesine dayanır. Bu yüzden anarşistler birey üzerinde toplumsal örgütlenmelerin dayattığı her türlü kısıtlamaya karşı çıkar.

Ancak Türkiye'deki anarşist düşünürlerin Marksizm ile bu yoğun hesaplaşması, bir yandan Türkiye'deki siyasal hayatla da yakından ilişkilidir. Sosyalist hareketlerin güçlü olduğu dönemlerde anarşizm daha marjinal bir ideoloji olarak görüldüğü için Marksizm'in gölgesinde kalmıştır. Bununla birlikte, anarşist düşüncenin kendi özgünlüğü içerisinde değerlendirilmesine de engel olmuştur. Marksizm'le hesaplaşmanın bu kadar ön planda olması, anarşist düşünürlerin kendi

<sup>9</sup>"Eğer canını kurtarmak için dövüşeceksen

Yedi kişi görmeli karşısında düşmanın,

Biri pazar günü tatilde bir işçi

Biri pazartesi işe başlayan

Biri para düşünmeden öğreten

Biri boğularak yüzme öğrenen

Biri de atalarının koruduğu bir torun

Ama bütün bunlar da yetmez

Sen kendin yedinci olmayan bak" (Kürek, Liberter Düşüncenin Üç Sacayağı, 1986: 10).



özgürlükçü ideolojilerini ortaya koymalarını zorlaştırdığı için anarşizm Türkiye'de daha çok bir eleştiri aracı olarak kullanılır.

Türkiye'deki anarşist düşünürler, özgürlüğü bireyin özsel bir niteliği olarak kabul eder; ancak bu özün, bireyin içinde bulunduğu toplumsal ve siyasi koşullarla sürekli etkileşim içinde şekillendiğini savunur. Bu bakış açısına göre özgürlük, yalnızca bir hak değil, bireyin kendini sürekli yeniden keşfetme ve inşa etme sürecidir. Ali Kürek'in ifade ettiği gibi, devrim yalnızca ekonomik ya da siyasi yapıları değil, bireyin kendisini de fethetmesini gerektirir. Yani özgürlük, bireyin yalnızca dışsal tahakkümden kurtulması değil, aynı zamanda kendi içsel sınırlamalarını aşarak kendisini "devrimcileştirmesidir" (Kürek, 1987). Bu bağlamda, Türkiye'deki anarşist düşünürler, bireysel özgürlüğü sınırlayan tüm statü ve kimliklere karşı çıkar. Bireyin işçi, kadın, yurttaş gibi toplumsal rollere hapsedilmesi, onu belirli bir yapıya ve sisteme bağlı hale getirir. Anarşist düşünürler, bireyin yalnızca kendi kimliği ve iradesiyle özgürleşebileceğini savunur. Bu nedenle, sosyalizmin işçi sınıfına atfettiği "öncülük" rolü ya da devrimin bir sınıf mücadelesi olarak görülmesi, anarşistler açısından bireyin özgürlüğünü kısıtlayan bir anlayıştır (Kazmacı, 1987). Sosyalist devletlerin bireyi toplumun bir parçası olarak görmesi ve bu anlayışa dayalı toplumsal sistemler kurması, bireysel özgürlüğün yok edilmesine neden olur. Örneğin Polonya sosyalizmi üzerine yapılan eleştirilerde, bireyin yaptığı şeyleri sahiplenemediği, başkalarının onayına bağımlı olduğu ve böylece bir tür otomat gibi davrandığı vurgulanır (Ceyhun, 1986).

Anarşist düşünceye göre özgürlük, ancak bireyin kendisini herhangi bir dışsal statü veya otoriteye dayalı kimliklerden bağımsız kılmasıyla mümkün olabilir. Yavuz Atan, özgürlük konusunda tutarlı bir insanın, kendisi için statü talep etmeyen ve ona dayatılan kimlikleri reddeden bir kişi olduğunu söyler. Bu nedenle, yurttaşlık hakları ya da devlete ait statüler, bireyin özgürlüğünü tam anlamıyla gerçekleştirilmesinin önündeki engeller olarak görülür (Atan, 2012). Türkiye'deki anarşist düşünürler göre, bu statü ve kimliklerin reddi, devrimci bir özgürleşmenin temelini oluşturur.

Anarşistler, devlete, kapitalist ekonomiye, teknolojiye ve diğer toplumsal kurumlara birey üzerindeki tahakkümleri nedeniyle karşı çıkar. Devletin ve bu kurumların bireyi kontrol altına almak için uyguladığı yöntemler, bireyin özgürlüğünü ortadan kaldırma çabası olarak değerlendirilir. Ancak anarşistler, özgürlüğün insanın özü olduğu ve ne kadar baskı uygulanırsa uygulansın, bireydeki özgürlük arzusunun tamamen yok edilemeyeceği görüşündedir. Bu özgürlük arzusu, bireyin ve toplumun tahakkümden kurtulması için sürekli bir motivasyon kaynağı olur. Dolayısıyla anarşistler için bireylerin özgürleşme talebi, toplumsal devrimin itici gücüdür (Alaca, 1987).

Anarşist düşünürlerin özgürlüğün yalnızca bireysel bir mesele değil; aynı zamanda toplumsal bir süreç olduğunu savunur. Bireysel özgürlüğün tam anlamıyla gerçekleşebilmesi, toplumsal tahakküm sistemlerinin ortadan kaldırılmasıyla mümkündür. Bu yönüyle tahakküm ve otorite karşıtlığı, Türkiye'deki anarşist düşüncenin en belirgin özelliklerinden biridir. Otoriteye karşı çıkan birey, kendi özgürlüğünü ve yaratıcılığını ortaya koyarak hem kendisini hem de toplumu özgürleştirebilir. Bu yaklaşım, anarşist düşüncenin bireyi merkeze alan özgürlük anlayışını şekillendirir. Genel olarak, Türkiye'deki anarşist düşünürler, bireyin özgürlüğünü esas alarak otoriteye ve toplumsal statülere karşı çıkar. Devletin, kapitalizmin ve toplumsal kurumların birey üzerindeki etkisini eleştirir ve bireyin ancak bu yapıların dışında, kendi iradesiyle var olabileceğini savunur. Anarşizmin Türkiye'deki yorumları, bireysel özgürlük ile toplumsal devrim arasındaki ilişkiyi merkeze alarak, bireyin özgürleşmesini tüm toplumsal yapıların yıkılmasıyla mümkün gören bir bakış açısına dayanır.

## Sonuç

Türkiye'de anarşist düşüncenin gelişimi, Batı'daki kökenlerinden etkilenmiş olsa da ülkenin kendine özgü tarihsel, siyasi ve toplumsal dinamikleri nedeniyle oldukça farklı bir seyir izlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısı ve merkezîyetçi devlet geleneği, anarşizmin toplumsal düzeyde geniş bir kabul görmesini engelleyen başlıca faktörlerden biri olmuştur. İmparatorluk döneminde milliyetçilik, liberalizm ve sosyalizm gibi ideolojiler toplum içinde yayılırken, anarşizm özellikle azınlıkların ayrılıkçı hareketleriyle sınırlı kalmış; devletin kutsal ve merkezi konumu, bu ideolojinin Osmanlı toplumunda geniş bir taban bulmasını engellemiştir.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da devlete olan güçlü bağlılık ve merkezîyetçi yapının sürdürülmesi, anarşist düşüncenin Türkiye'de marjinal kalmasına yol açmıştır. Yeni Cumhuriyet'in modernleşme ve ulus-devlet inşa sürecinde devletin merkezde tutulması, özgürlük ve bireysellik temelli anarşist düşüncelerin toplum içinde yer edinmesini zorlaştırmıştır. Ayrıca, Cumhuriyet dönemi boyunca sosyalist hareketlerin devlet yanlısı bir tutum benimsemesi ve devrimci mücadeleyi devletin desteklenmesi ile ilişkilendirmesi, anarşizmin siyasal alanda öne çıkmasını engellemiştir. Leninist örgütlenme modelini benimseyen sosyalist gruplar, anarşizmi devrim karşıtı bir ideoloji olarak görmüş ve onu işçi sınıfı mücadelesini zayıflatan bir unsur olarak değerlendirmiştir. Bu durum da anarşizmin Türkiye'deki devrimci hareketler içinde marjinal kalmasına neden olmuştur.

1980 ve sonrası dönemde, 12 Eylül askeri darbesinin yarattığı baskı ortamı, anarşist düşüncenin Türkiye'de daha geniş bir entelektüel tabanda tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Devletin otoriterleşmesi ve sosyalist hareketlerdeki dogmatizm eleştirileri, anarşizme yönelik ilginin artmasına yol açmıştır. Bu dönemde anarşizm, sosyalist çevrelerdeki

otorite karşıtı söylemlerle ilişkilendirilmiş ve devlete karşı bir eleştiri olarak entelektüel alanlarda kendine daha fazla yer bulmuştur. "Kara," "Efendisiz," "Apolitika" gibi dergiler aracılığıyla anarşizm, sadece devletin değil, her türlü otoriter yapının eleştirisini yapan bir alternatif kültür hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Bu dergiler, anarşizmi yalnızca ideolojik bir pozisyon olarak değil, aynı zamanda bireylerin günlük yaşam pratiklerinde uygulayabilecekleri bir özgürlükçü yaşam biçimi olarak tanıtmıştır. Doğrudan kendisini anarşist olarak tanımlayan yeni nesil de bu atmosferin ürünüdür.

1990'lar ve 2000'ler, küreselleşme karşıtı hareketlerin etkisiyle Türkiye'de anarşist düşüncenin yeniden canlanmasına olanak tanımıştır. 1999'daki küreselleşme karşıtı hareketler, anarşizme uluslararası alanda yeniden ilgi kazandırmış ve Türkiye'de de bu hareketlerin etkisiyle anarşist düşünce, ekoloji, anti-kapitalizm, feminizm ve LGBT+ hakları gibi alanlarda daha fazla gündeme gelmiştir. Anarşizm, bu süreçte, yalnızca devlet eleştirisi değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet, çevre ve azınlık hakları gibi meselelerde de otorite karşıtı bir duruş geliştirmiştir. Bu genişleme, anarşizmin farklı toplumsal gruplar arasında yayılmasını sağlamış, Türkiye'deki anarşist hareketin temellerini güçlendirmiştir.

### ***Etik Beyan ve Açıklamalar (Ethical Declarations and Disclosures)***

#### ***1. Çıkar Çatışması Beyanı (Conflict of Interest Declaration)***

Bu çalışmada çıkar çatışması yoktur.

There is no conflict of interest in this study.

#### ***2. Yazar Katkı Oranı Beyanı (Author Contribution Rate Declaration)***

Yazarın çalışmaya katkısı %100'dür.

The author's contribution to the study is 100%.

#### ***3. Etik Kurul Bilgileri Beyanı (Ethical Committee Information Declaration)***

Tarafımızca yapılan bu bilimsel araştırmada etik kurul kararı gerektirecek herhangi bir faaliyet/çalışma bulunmamaktadır.

In this scientific research conducted by us, there is no activity/study that would require an ethical committee decision.

## Kaynakça

- Ahıska, U. (2013). Anarşizmin Sıfır Yılı 1986. B. Soydan içinde, Türkiye'de Anarşizm Yüz Yıllık Gecikme (s. 80-81). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ahmad, F. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler. M. Tunçay, & E. Zürcher içinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Sosyalizm ve Milliyetçilik (s. 13-32). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akal, C. B. (2016). İktidarın Üç Yüzü. Ankara: Dost Kitabevi.
- Alaca, S. (1987). Krallar da Sosyalisttir. Kara (2), 13-14.
- Alaca, S. (1988). Yine Yeşil. Efendisiz (2), 20-23.
- Alkan, M. Ö. (2013). Çünkü Aydınlar Varlıkları Devlet Borçluydu. B. Soydan içinde, Türkiye'de Anarşizm Yüzyıllık Gecikme (s. 31-50). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Argın, Ş. (2009). Türk Aydınının Devlet Aşkısı ve Aşkın Devlet Anlayışı. T. Bora, & M. Gültekin içinde, Dönemler ve Zihniyetler (s. 84-112). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Armağan, Y. (1986). Bir Yazı. Kara (2), 27.
- Atan, Y. (2012). Politika ve İnekle Boğa Üstüne. C. Başkent içinde, Amargi Dergisi Seçkisi (s. 57-59). İstanbul: Propaganda Yayınları.
- Atılğan, G. (2017). 68'in Kapıları. M. K. Kaynar içinde, Türkiye'nin 1960'lı Yılları (s. 315-350). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bakır, K. (2021). Doğudan Batıya Anarşi İrmağı'nın Tarihsel ve Düşünsel Kaynakları. K. Bakır içinde, Anarşizm Doğu ve Batı Arasında Tarihsel Bakış (s. 13-29). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Bakunin, M. (1999). Seçme Düşünceler. İstanbul: Habora Kitabevi.
- Baykal, E. (2008). Türkiye'de Anarşist Yazının Gelişimi ve Siyahi Dergisi. Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, 13(13), 1-19.
- Belge, M. (2007). Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Ana Çizgileri. T. Bora, & M. Gültekin içinde, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce SOL (Cilt 8, s. 19-48). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Benlisoy, F. (2012). Anarşizm: Gönüllü Düzene Övgü. Örs, H. B. içinde, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler (s. 351-411). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Beytar, H. (2011). Teknolojik Toplum. C. Başkent içinde, Ateş Hırsız Dergisi Seçkisi (s. 54-58). İstanbul: Propaganda Yayınları.
- Bora, T. (2017). Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ceyhun, N. (1986). Polonya Dersleri. Kara (2), 20-22.
- Çelebi, H. (1989). Tanrı Janus'un İki Yüzlülüğü: Bir Politika Eleştirisi. Efendisiz (5), 13-16.
- Çulhaoğlu, M. (2002). Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Doğuşu: Konjonktürün Başatlığı. Praksis (6), 9-21.
- Demir, K. (1986). Stalinizm Var mı? Kara (2), 26-27.
- Demir, K. (1987). Feminizm. Kara (10), 14-16.
- Demirağ, D. (2013). Anarşizm, Bu Toprakların İkliminde Başka Türü Olanla Hasbıhal Etmeli. B. Soydan içinde, Türkiye'de Anarşizm Yüz Yıllık Gecikme (s. 139-155). İstanbul: İletim Yayınları.
- Durgun, Ş. (2015). Left-Wing Politics in Turkey: Its Development and Problems. Arab Studies Quarterly, 37(1), 9-23.
- Enriquez, E. (2019). Sürüden Devlete. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ertan, H. (1987). Demokratik Mücadele. Kara (7), 7-13.
- Godwin, W. (2020). Anarşizmin Felsefi Temelleri. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Heper, M. (2015). Türkiye'de Devlet Geleneği. İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Heywood, A. (2018). Siyaset Teorisine Giriş. İstanbul: Küre Yayınları.
- İsimsiz. (1986). Sosyalist Parti Tartışmaları Üzerine. Kara (1), 4-5.
- İsimsiz. (1986). Teknoloji Üzerine Birkaç Söz. Kara (1), 26-27.
- İsimsiz. (1986). Teknolojik Romantizmin Ölümü. Kara (1), 22-26.
- İsimsiz. (1986). Temsil-i Reddiyeden Redd-i Temsiliyeye. Kara (1), 12-14.
- İsimsiz. (2011). Ey Hitapsız! C. Başkent içinde, Ateş Hırsız Dergi Seçkisi (s. 12-14). Propaganda Yayınları.
- Kaynar, M. K. (2017). Yetmişler Türkiye'sine Altmışlı Yıllardan Bakmak. M. K. Kaynar içinde, Türkiye'nin 1960'lı Yılları (s. 1091-1109). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kazmacı, M. (1987). Özgürlük Nedir? Kara (7), 6-7.
- Kazmacı, M. (1987). Yoksa "Hayat Ağacı" Da mı "Gri". Kara (5), 4.
- Keser, İ. (2003). Liberter Teori. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Koselleck, R. (2009). Kavramlar Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kropotkin, P. A. (1999). Ekmeğin Fethi. İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Kürek, A. (1986). Liberter Düşüncenin Üç Sacayağı. Kara (2), 10-12.
- Kürek, A. (1987). Liberter Düşünce ve Harekette Devrim Kavramı Üzerine. Kara (7), 4-6.

- Kürek, A. (1988). Toplumsal Mücadele Tazrları Üzerine. *Efendisiz* (3), 2-4.
- Kürek, A. (1989). Mücadele Tazrları Üzerine. *Efendisiz* (3), 3-4.
- Kürek, A. (2013). Kara, Toplumun Akılla Düzenlenebileceđi Fikrini Reddediyordu. B. Soydan içinde, Türkiye’de Anarşizm: Yüzyıllık Gecikme (s.103-116). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2009). Yeni Osmanlı Düşüncesi. T. Bora, & M. Gültekin içinde, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi (s. 42-54). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mendel, G. (2005). Bir Otorite Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2018). Mağaradakiler. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Niyazi, M. (2015). Türk Devlet Felsefesi. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özdeş, M. (1989). 1 Mayıs ve Egemen Söylem. *Efendisiz* (5), 8.
- Proudhon, P. J. (2017). Mülkiyet Nedir? İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Selbuz, C. (2013). Osmanlı'da Ermeni, Yahudi, İtalyan anarşistler. B. Soydan içinde, Türkiye'de Anarşizm Yüz Yıllık Gecikme (s. 43-50). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sennett, R. (2011). Otorite. Çev. Kâmil Durand, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sever, G. (2012). Seks-Pol Yeniden. C. Başkent içinde, *Apolitika Dergisi Seçkisi* (s. 22-27). İstanbul: Propaganda Yayınları.
- Stirner, M. (2013). Biricik ve Mülkiyeti. İstanbul: Kaos Yayınları.
- Tevfik, B. (1997). Felsefe-i Ferd Anarşizmin Osmanlıcası. İstanbul: Yumuşak G Yayınları.
- Topçu, N. (2016). İsyah Ahlakı. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Turner, Z. T. (2021). Kavram, Metafor, Benzetme: Nietzsche, Blumenberg, Musil. *Cogito* (97), 237-255.
- Ülken, H. Z. (2018). Türk Tefekkür Tarihi. İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2019). Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Walter, N. (1969). About Anarchism. 100th issue of *anarchy*, 9(6), 1-30.
- Yetiş, H. (2012). Çünkü, Anarşizm Örgütlülüktür! C. Başkent içinde, *A-Politika Dergisi Seçkisi* (s. 57-64). İstanbul: Propaganda Yayınları.
- Zileli, G. (2013). 68'de İstanbul ve Paris'in Çağları Farklıydı. B. Soydan içinde, Türkiye'de Anarşizm Yüz Yıllık Gecikme (s. 57-72). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zileli, G., & Özkaya, E. (2008). Türkiye'de Anarşizm. T. Bora, & M. Gültekin içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sol* (Cilt 8, s. 1153-1169). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J, & Tunçay, M. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923) : Türkiye'de Sosyalizmin Oluşmasında ve Gelişmesinde Etnik ve Dinsel Toplulukların (Makedon, Yahudi, Rum, Bulgar ve Ermeni Anasır'ın) Rolü. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2019). Modernleşen Türkiye Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.